

JOS DIRKX [*redactie*]

Grenzen & grenzeloosheid

Psychoanalyse in een nieuwe tijd

SJIBBOLET › AMSTERDAM › MMXIX

*Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij een subsidie
van de Nederlandse Psychoanalytische Vereniging.*

© 2019,
Redactie en auteurs,
p/a Uitgeverij Sijbolet, Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Omslag René van der Vooren, Amsterdam
Binnenwerk Garage BNO*

Isbn 978 94 9111 043 6
Nur 770

INHOUD

1

JOS DIRKX

Grenzen en grenzeloosheid: de rol van de realiteit

7

2

JOS DIRKX

Verloren tijd, verdwenen ruimte.

Psychoanalyse en de behoefte aan verlangzaming
en resonantie

19

3

CATHERINE PANNEVIS

Held op sokken.

De betekenis van grenzen binnen de vroege ouder-
kindrelatie

41

4

EVA PRINSEN

Wanneer er geen grenzen zijn.

De psychoanalyse van een adolescent

53

5

CLAUDIA SCHNITZLER

Grenzen van de psychoanalyticus.

Het onderkennen en hanteren van *enactments*

71

6

EDWIN BOUMAN

De man in beroering.
Identiteit en grenzen

89

7

LEONTINE BRAMEIJER

Kinderanalyse in tijden van oorlog.
Grenzen en agressie in kleiniaans perspectief

105

Over de auteurs

123

realiteit. Zowel psychoanalyticus als analysant zijn-in-de-wereld en kunnen zich daarvan niet losmaken. De therapeutische setting kan worden beschouwd als de vorm waarmee het onbemiddelde contact met de buitenwereld plaatsvindt. De overgang van onbewust naar bewust wordt in deze intersubjectieve ruimte gemarkeerd. Door een waarneming of in dit geval psychoanalytische duiding, is er sprake van een verandering van een toestand vanuit het dynamische onbewuste naar een toestand van bewust zijn. Vanuit quantumtheoretisch perspectief bezien is er door een waarneming sprake van een verandering van een golffunctie, vergelijkbaar met het onbewuste, naar de toestand van een deeltje, op te vatten als het bewustzijn, waarbij het einde van de golffunctie de locatie van een deeltje markeert. Er gaat ook iets verloren; het is een momentopname van een telkens veranderende complexe en nagenoeg ongrijpbare omgeving.

Het bewustzijn of beter geformuleerd het proces van bewustwording van de intersubjectieve realiteit en daarmee van meer inzicht in onbewuste processen, verlangens en wensen, kan gezien worden als een emergente eigenschap en uitkomst van een psychoanalyse gesitueerd in een dyadische setting maar omgeven, opgenomen en beïnvloed door een grotere werkelijkheid. Heden en verleden dienen in een psychoanalyse verbonden te blijven, waarbij de herhaling veelal in overdrachtelijke zin een basisenkenmerk is van de behandeling, maar tegelijk is ook het reciproque contact tussen binnen- en buitenwereld essentieel voor een beter begrip van de ander en zichzelf.

Grenzen in de praktijk

In dit boek worden grenzen verkend in snel veranderende tijden. De psychoanalyse wordt geplaatst in de moderne, nieuwe tijd, in theoretische zowel als praktische zin. Het beeld van de psychoanalyse als een uitstervende discipline,

vervreemd van de buitenwereld, en de tijd verslijtend in zelfgenoegzame afzondering, is achterhaald. In hoofdstuk 2 probeer ik een doorsnede van de recente maatschappelijke ontwikkelingen te geven en hoe de psychoanalyse in dit krachtenveld een mogelijk tegenwicht vormt en wellicht mede een antwoord kan formuleren op de behoefte aan samenhang en bezinning in een versnellende samenleving. In dit hoofdstuk wordt ook duidelijk dat het met name psychoanalytici zijn die anticiperen op een bedreigende realiteit in de vorm van de actuele klimaatcrisis en de ook intrapsychische gevolgen voor mensen zoals een toename van angst en vervreemding.

In hoofdstuk 3 beschrijft Catherine Pannevis hoe autonomie slechts in verbondenheid tot stand kan komen. Deze paradox staat voor de ontwikkeling van kinderen die met vallen en opstaan en in samenspraak en tegenspraak met ouders plaatsvindt en resulteert in de vorming van een eigen identiteit. Grenzen (van ouders veelal) bieden daarin een kader, een mogelijkheid zichzelf te ontdekken en te experimenteren. Grenzen bieden dus zowel een inperking als vrijheid. De afwisseling van een duidelijke afgrenzing met afwezig of permeabele grenzen leidt tot de eveneens noodzakelijke verbondenheid en afhankelijkheid. Deze herhaalde dialectische dynamiek van spel en tegenspel die tot samspel leidt, borgt een veilige gehechtheid, en omgekeerd. Vanuit een veilige gehechtheid is het mogelijk te spelen, te experimenteren en risico's te nemen en dus te durven vertrouwen op een *re-match* na een grensoverschrijding of *mis-match*, zoals Catherine Pannevis aantoont.

In hoofdstuk 4 neemt Eva Prinsen de lezer mee in de psychoanalytische praktijk en wordt duidelijk hoeveel invloed een complexe patiënt op de psychoanalyticus kan hebben. Ze benoemt de verlamme uitwerking op het denken en gevoelens van machteloosheid die haar op momenten overvallen in de psychoanalyse van een adolescent. Echter door haar eigen menselijkheid in de vorm van gevoelens

van schaamte en boosheid in te brengen, wordt het proces weer vlotgetrokken zoals blijkt in het contact met Sander, haar analysant. Dit gebeurt door middel van de vraag of de analysant de analyticus vervelend vond in de sessie van de voorgaande dag en na een ontkenning de vervolgvraag, of de analysant het wel eerlijk zou durven aangeven wanneer de analyticus irritant zou zijn. Eva Prinsen toetst daarmee haar angst verkeerd gehandeld te hebben en toont aan dat ze bereid is tot zelfonderzoek, dat ze 'fouten' durft toe te geven, onzeker kan zijn en dus ook menselijk is. De analysant lijkt bijna opgelucht en het contact verdiept zich, omdat hij door de psychoanalytica gezien wordt, er rekening met hem gehouden wordt, hij gementaliseerd wordt, en de analytica zich in hem verplaatst. Dit is een voorbeeld van een grensoverschrijding, het oversteken naar de ander, het verlaten van de (al)wetende positie en het betreden van de intersubjectieve ruimte van het psychoanalytisch proces.

De vraag is in hoeverre de 'beweging' van de psychoanalytica onbemiddeld tot stand komt, pre-reflectief, spontaan veroorzaakt en in gang gezet door de analysant. In dit geval is er een droom van analysant waarin hij gebeten wordt door een hond (van psychoanalytica) wat vervolgens door haar geduid wordt als mogelijk symbolisch voor haar agressiviteit en 'niet loslaten' van de dag ervoor. Dreyfus & Taylor zouden dit waarschijnlijk beschouwen als een razendsnel en onbewust aanvoelen van relevantie met als gevolg een onbemiddelde duiding. Met andere woorden, het is niet bedacht maar wordt ervaren waarbij de expertise van de psychoanalytica zich verraadt in actieve perceptie. Pas achteraf kan dit als een bemiddelde voorstelling in psychoanalytische termen van overdracht, tegenoverdracht, *enactment* et cetera begrepen worden.

In hoofdstuk 5 behandelt Claudia Schnitzler grensvervaagingen tussen behandelaar en patiënt, ook wel *enactments* genoemd, gedefinieerd als een ongebruikelijke actie of reactie van de therapeut, ingegeven door iets wat onbewust

actueel is. Een *enactment* is daarmee altijd onbemiddeld en wordt geluxeerd door de realiteit. Pas achteraf volgt de reflectie en bewustwording van het ageren, van de overschrijding van een grens. We zijn geneigd een *enactment* als een discreet afgegrensd concept te beschouwen maar eigenlijk laten we ons voortdurend leiden door onbewuste invloeden uit de actualiteit. Smith (2006) beschouwt een psychoanalyse als een continu proces van *enactments*: *‘Only then does the question shift from “When is it an enactment?” to “What am I enacting with the patient at any given moment”’* (Smith, 2006, p.723). De psychoanalytische praktijk is ook *enactive* in 4 EA termen wanneer we proberen om *enactments* te duiden. *Enactivism* tracht immers betekenis te geven aan het leven en de omringende wereld te transformeren tot een vertrouwde en begrijpelijke omgeving. *‘For enactivists, this process of enacting or creating a world of meaning is the most basic form of cognition’* (Colombetti, 2018, p. 575).

In het voorbeeld van Claudia Schnitzler gaat het in aanvang om heftig geuite ergernis van de therapeut over een patiënte die slordig omgaat met de therapie-afspraken. Wanneer de *enactment* geanalyseerd wordt in samenspraak met de patiënt (die er ook vaker een aandeel in heeft), blijkt, nog meer dan in het voorbeeld van hoofdstuk 4, dat wanneer de psychoanalyticus feilbaar kan zijn het contact verbetert en er een verbreding van de psychische ruimte ontstaat. Claudia Schnitzler laat zien hoe door het nemen van verantwoordelijkheid voor haar eigen rol in de *enactment* en hiervoor ruitelijk uitkomen, erkend wordt dat er een wederzijdse beïnvloeding is en dat beide kanten gezien worden. Dit is wat door Benjamin het derde element wordt genoemd: kijken naar jezelf, de ander en de interactie.

Hoofdstuk 6 van Edwin Bouman gaat in op de veranderde positie van de man en de masculiene identiteit die al enige jaren onder druk staat. Er is enerzijds de neiging het sekseverschil te ontkennen, waarbij er kennelijk geen verschillen meer mogen zijn tussen mannen en vrouwen, en anderzijds

is er de neiging tot het hypermasculiene, in een, zo lijkt het, wanhopige poging een achterhaalde ongelijkheid opnieuw te introduceren. In de psychoanalytische theorie is de autoriteit van de vader en de rol van de man-vader voor de vroege ontwikkeling tanende, aldus Edwin Bouman.

Houellebecq (2019) schrijft in zijn recente boek *Serotonine* het volgende over de man:

‘Mannen weten zich over het algemeen geen raad met het leven, ze zijn er niet echt mee vertrouwd, voelen zich er nooit helemaal in thuis en streven dus allerlei meer of minder ambitieuze, meer of minder grandioze plannen na, dat wisselt, over het algemeen lopen die natuurlijk op niets uit en komen ze tot de conclusie dat ze beter gewoon hadden kunnen *leven*, maar eveneens over het algemeen is het dan al te laat’ (Houellebecq, 2019, p. 148).

Of het zo somber is als Houellebecq hier stelt is de vraag, maar wel wordt duidelijk in dit hoofdstuk dat de rol van het mannelijke, de rol van de vader of beter vaderlijke elementen in een psychoanalyse, belangrijk zijn om naast het vrouwelijk-moederlijke tot echte intimiteit te kunnen komen.

In het laatste hoofdstuk gaat Leontine Brameijer in op het kleiniaanse denken dat zich meer dan andere psychoanalytische stromingen concentreert op de intrapsychische realiteit, de ‘binnenwereld en de zich daarin afspelende onbewuste objectrelationele processen, de wereld van de onbewuste fantasie’. Hierbij wordt een duidelijke grens gesuggereerd tussen de ‘innerlijke wereld’ en de buitenwereld. De externe gebeurtenissen vormen niet de oorzaak van de problematiek maar stuwen slechts de innerlijke conflicten op, aldus Leontine Brameijer. In de voorbeelden wordt de buitenwereld, vol van gevaar en dreiging vanwege de oorlog, ogenschijnlijk buitengesloten en concentreren beide analytici zich op hun patiëntjes in de kamer en wat er tussen hen gebeurt. Toch wordt alles begrepen tegen de achtergrond

van de oorlog en in direct contact met de buitenwereld. Er zijn eigenlijk geen grenzen. De houten bootjes die Richard meebrengt naar de sessie als oorlogsvloot vertegenwoordigen voor Melanie Klein ook het gezin van Richard alsmede haar andere patiënten. Het door liefde en verlating getroffen hart van Melanie Klein op de tekening is het door bombardementen getroffen hart van Londen en omgekeerd.

'From its inception analysis has always laid stress on the importance of the child's early experiences, but it seems to me that only since we know more about the nature and contents of its early anxieties, and the continuous interplay between its actual experiences and its phantasy-life, are we able fully to understand why the external factor is so important' (M. Klein, 1935, p. 170).

Op het moment dat de oorlog geëxpliciteerd wordt in een duiding of verklaring gaat er iets verloren. De symboliek is echter grenzeloos, de realiteit wordt ervaren in verschillende gedaantes, golft op en neer, wordt niet gelokaliseerd en blijft bestaan in parallelle domeinen in continue semiotische interactie.

Literatuur

- CHODOROW, N.J. (2010), Beyond the dyad: individual psychology, social world. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 58, 207-230.
- COLOMBETTI, G. (2018), Enacting affectivity. In: A. Newen, L.de Bruin, S. Gallagher (eds.), *The Oxford Handbook of 4E Cognition*. Oxford, Oxford University Press, 571-587.
- DREYFUS, H., TAYLOR C. (2017), *Het realisme herwonnen*. Utrecht, Uitgeverij Klement.
- HOUELLEBECQ, M. (2019), *Serotonine*. Amsterdam, Uitgeverij De Arbeiderspers.
- KLEIN, M. (1935), A contribution to the psychogenesis of manic-depressive states. *International Journal of Psychoanalysis*, 16, 145-174.
- REYBROUCK, D. VAN (2016), *Zink*. Amsterdam, De Bezige Bij.